

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 340

А.Й. Француз
Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»

М.М. Корінний
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії права і держави
та конституційного права,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету
державної фіскальної служби України

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.)

Частина III

Про місце та роль болгарської княжни Ольги в історії становлення та розвитку південно-східнослов'янської Київської Русі (продовження*)

Стаття присвячена комплексному дослідженню місця та ролі в етногенезі української народності, становленні її державності, права, мови та культури (поряд з іншими етносами) праболгар. Зроблено також спробу осмислення особливої місії останніх у становленні слов'янської цивілізації.

Ключові слова: праболгари, праслов'яни, праукраїнці, хозари, авари, «Велика Болгарія», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куєв (брат Кубрата?), «києвичі», Осколд (Аскольд), Дір, Борис I, Симеон I Великий, Петро I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогія, Helga), Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Борис, Гліб, Дунайська Болгарія, Волзька Булгарія, Внутрішні болгари, Чорні болгари, Подоння, Приазов'я.

* Початок публікації див.: у випуску двадцять три міжнародного фахового видання «Правничий вісник Університету «КРОК». – К., 2016. – С. 21-43 та випуску тридцять (С. 5-18) цього ж видання за 2018 рік.

А.И. Француз
Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин,
Университет «КРОК»

Н.Н. Коренной
кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры теории, истории права
и государства и конституционного права,
Учебно-научный институт права Национального университета
государственной фискальной службы Украины

Теоретико-правовое исследование места и роли праболгар в этногенезе средневековой украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (IV–XI вв.)

Часть III

Статья посвящена комплексному исследованию места и роли в этногенезе украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (наряду с другими этносами) праболгар. Делается также попытка осмысления особой миссии последних в становлении славянской цивилизации.

Ключевые слова: *праболгары, праславяне, праукраинцы, хозары, авары, «Великая Болгария», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куев (брат Кубрата?), «киевичи», Осколд (Аскольд), Дир, Борис I, Симеон I Великий, Петр I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогия, Helga), Святослав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, Борис, Глеб, Дунайская Болгария, Волжская Болгария, Внутренние болгары, Черные болгары, Подонье, Приазовье.*

А. Frantsuz
Hero of Ukraine, honored lawyer of Ukraine,
Doctor of law, professor,
Head of the Department of state and legal disciplines,
“KROK” University

М. Korinnyj
candidate of historical sciences, docent,
Associate professor of the Department of theory,
history of law and state and constitutional law,
Education and research institute of law
of National University of the State Fiscal Service

Theoretical and legal research of the position and role of the proto-Bulgarians in the ethnogenesis of the medieval Ukrainian

nationality, establishing its statehood, law, language and culture (IV–XI centuries)

Part III

The article deals with a complex study of the place and role of Proto-Bulgarians (alongside of other ethnoses) in the ethnogenesis of the Ukrainian statehood, law and culture. An attempt is made to comprehend a specific mission of the Proto-Bulgarians in the establishment of the Slavs civilization.

Keywords: Proto-Bulgarians, Proto-Slavs, Proto-Ukrainians, Khazars, Avars, “Great Bulgaria”, Kubrat, Batbayan, Kotrag, Asparukh, Kuver (Kuber), Alcek, Kuiev (Kubrat’s brother?), “Kyievychi”, Oskold (Askold), Dir, Boris I of Bulgaria, Symeon I the Great, Peter I, Khelgu, Oleg, Olga (Allog, Helga), Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav the Wise, Borys, Hlib, Danubian Bulgaria, Volga Bulgaria, “Inner Bulgarians”, Black Bulgars, Podonnia, Pryazovia.

Визначну роль у становленні Давньоруської державності, її права, мови та культури (особливо – писемної, книжної, літописної) відіграла болгарська княжна – дружина Ігоря Старого – Ольга, уродженка першої болгарської столиці Плиски, християнка. Ми категорично не сприймаємо версію походження «мудрої та смисленої» Ольги з російського Пскова (заснованої винятково на пізніх легендарних вимислах та міфах) з простої язичницької селянської родини і вважаємо, що літописець чи (провізантійський) редактор Лаврентіївського списку (1377 р.) навмисне опустив болгарське походження знаменитої «руської» правительки. Для цього у нього були вагомі й доволі прозорі підстави. Як відомо, у 1396 році під натиском турків-осман впало Віденське царство і Болгарія перестала існувати як самостійна держава на довгі п’ять століть. Поступово забувалися її слава, воля, славетні вожді, герої, визначні просвітелі, діячі культури як Першого, так і Другого царств. *Нагадаємо, що княгиню Ольгу лише у 1547 р. (за правління Івана ІУ Грозного) руська православна церква оголосила першою «руською святою рівноапостольною».* Цілком природно російська церква була зацікавлена в тому, аби народ сприймав її першу жінку-святую істинно руською (росіянкою) за етнічним походженням, а не болгаркою, хозаркою чи іудейкою.

Чому саме в середині XVI ст. церкви Руської православної церкви піднімають на своє знамено ім’я Ольги? Цю

проблему можна розгадати лише в контексті тих змін, що відбуваються у ранньофеодальній Русі після остаточного приєднання Іваном III до Москви Великого Новгорода (1478 р.), повалення тривалого (близько 250 років), тяжкого та ненависного ординського іга (1480 р.); встановлення матримоніальних зв’язків з імператорською династією Палеологів*, що принесло на Русь (після тривалих лихоліть, принижень та безправ’я), крім двоглавого орла, такі поняття, як національна гідність, національна гордість, об’єднання, консолідація нації тощо.

Насамперед звертає на себе увагу поява та поширення в середовищі московської світської та духовної еліти амбітної месіанської доктрини «Москва – Третій Рим», розробленої в Болгарії за царя Симеона наприкінці IX – на поч. X ст. та піднятої на щит на початку XVI ст. старцем *псковського* Єлізарового монастиря Філофеем (1465-1542) і взятої на озброєння великими московськими князями та царями XVI-XVII ст., які посилюють політичну ідеологію богообраності московського царства, яке, на їх переконання, в умовах падіння Константинополя, не тільки стає опорою вселенського православ’я, своєрідним укриттям, захисником «істинного християнства», але й спрямовує життя

* Мається на увазі шлюб (12 листопада 1472 р.) овдовілого російського князя Івана III з Софією Хомівною Палеолог (1455-1503), батько якої був молодшим братом останнього візантійського імператора Костянтина XI, загиблого 1453 року під час оборони Константинополя від турків-османів.

богообраного народу, загалом людства до кінцевої мети побудови Царства Божого на землі.

Таким чином, теорія «Третього Риму», сформульована вперше за царя Симеона Великого, а в подальшому неодноразово відроджувана в південнослов'янській традиції за правління сербського царя Стефана Душана, болгарського царя Іоанна-Олександра, фактично отримала умови для своєї реалізації лише в Московській державі ХVІ ст. Як відомо, за Івана ІV Грозного і митрополита Макарія у 1551 р. робиться перша спроба трансформації Московської Русі в ідеальну християнську державу, гідну наслідування для інших християнських (насамперед православних) країн: відбувається так званий Стоглавий собор, що ставить перед собою високе завдання – впорядкування церковного життя на Русі, виправлення різноманітних негараздів і погрішностей, що накопичилися в духовному житті країни від часів Київської Русі та особливо за роки монголо-татарської неволі. Собор насамперед піддав анафемі (церковному прокляттю) порушників церковної традиції; водночас руська православна церква настирливо шукає в своїй історії світлі особистості, гідні для прославлення та наслідування. Так з'являється ідея канонізації першої відомої християнки Київської Русі – княгині Ольги, укладання її «Житія» тощо. Очевидно, саме з цим періодом російської історії слід пов'язувати появу «псковських легенд» про походження Ольги, її щасливе заміжжя, успішне правління (регентство) в роки малолітства Святослава, а також різноманітних древлянських сюжетів «ольжиних помст» в «ПВЛ» тощо. У зв'язку з цим закономірно виникає сакраментальне питання: Чи не доклали зусиль до створення цього «ідеалізованого образу» руської княгині настирливий та винахідливий старець Філофей з Плескова?

Між тим, серйозні (не фантастичні) джерела не підтверджують походження Ольги ні з периферійних кривичанок-росіянок-псковитянок, ні з простолюдинів.

Її діяння на великокнязівському престолі свідчать про освіченість правительки, про певний досвід адміністративного управління, який вона могла здобути лише у певному аристократичному середовищі (оточенні). По-друге, возвеличуючи Ольгу як першу християнку, церква стверджує про прийняття нею нової релігії лише в зрілому віці, під час поїздки до Царгороду в 957 р. Насправді ж у більш давніх джерелах наявні непрямі (побічні) свідчення того, що Ольга була християнкою ще до поїздки в Царгород, що цілком природно, адже Болгарія прийняла хрещення ще 865 р.

Якщо згадати інші вагомні приклади, які підтверджують болгарське походження Ольги, то на безпосередній зв'язок її з Великою Болгарією вказує і такий вельми переконливий факт: у поїздки до Константинополя її супроводжував болгарський священник-монах Григорій, людина доволі освічена, що вільно володіла класичними мовами, в свій час наближена безпосередньо до болгарського царя Симеона Великого. Після смерті останнього (929 р.) він, як можна гадати, на запрошення Ольги, переїхав з Преслава Великого до Києва, де став радником і помічником княгині з питань внутрішньої та зовнішньої політики, християнського просвітництва і права, перекладачем та редактором князівської канцелярії, князівського літопису тощо.

Покажемо у цьому відношенні є той факт, що підготовку, редагування, переклад русько-візантійських міждержавних договорів у перший час (до офіційного (?) хрещення Русі 988 р. за усталеною традицією та поширення в країні освіти й писемної культури) часто-густо здійснювали болгарськими книжниками чи перекладачами, яких ми зустрічаємо на державній службі як у Візантії, так і у Київській Русі. Наприклад, як переконливо довів академік С.П. Обнорський, переклад на давньоруську (староболгарську, церковнослов'янську) мову автентичного договору з греками 911 р. був здійснений первісно болгариним на бол-

гарську мову, проте цей переклад недовзі був скоригований (виправлений, відредагований) руським правником [120] – прибічником візантійських впливів на Україну-Русь.

Як справедливо зазначав П.С. Сохань, контрольовані митрополитами та ігуменами-греками автори давньоруських хронік, повчань, літописів були вимушені показувати безпосередні державно-правові, церковні та культурно-просвітницькі впливи саме Царгорода (Візантії, Візантійської Таврики) на Русь, а не через молоду та амбітну Дунайську Болгарію, як здебільшого було в дійсності [121], особливо за часів правління царів Бориса, Симеона, Петра та Самуїла.

Активна прохристиянська, проболгарська «місійна» діяльність Ольги в Київській Русі, очевидно, розпочинається відразу ж після одруження з Ігорем 903 року та переїзду до Києва. Полягала вона, як можна здогадуватися, у спробі переконати данського Хельгу-Олега (тодішнього правителя країни) і свого чоловіка Ігоря проводити більш далекоглядну політику щодо нових світових релігій, легалізації їх діяльності в Україні-Русі. Повідомлення східних авторів про запровадження християнства на Русі в 300 році хіджри (912-913 рр.) [122], що збігається з часом підписання русько-візантійського договору 911-912 рр., дає підстави, хоча і з певною обережністю, вважати, що наприкінці свого десятирічного княжіння він відходить від язичництва і легалізує християнство, що сповідувалося значною частиною громадян у Русі з часів Аскольда. Чи була в цьому кроці (назустріч цивілізації) закоренілого язичника Олега хоча б невелика заслуга Ольги, важко сказати, хоча хочеться вірити, що була.

У світлі цього повідомлення стає зрозумілим, чому в 911 р. руському посольству виявив такий теплий прийом візантійський імператор Леон («... вшанував послів руських дарами, золотом, і паволоками, і фюфудьями, і звелів мужам своїм показати їм церковну красу... і муки господні, і вінець, і гвозді, і хламиду багря-

ну, і моці святих, повчаючи їх вірі своїй і показуючи їм істинну віру» [123].

Спадкоємець Олега на київському престолі Ігор в *наступне тридцятиріччя* (на наш погляд, не без участі та впливу Ольги, її болгарських співвітчизників і помічників, а також прикладів віротерпимості в сусідній Хазарії) не заважає процесам поступового поширення християнства в країні, про що свідчить русько-візантійська угода 944 р. У її тексті відзначені дві групи в оточенні князя Ігоря – язичницька і християнська [124]. Представники першої присягали перед ідолом дружинного бога Перуна, християни – в найбільшому торговельному районі Києва, на Подолі «в церкві святого Іллі» [125]. Сам факт існування соборної церкви св. Іллі вказує на розповсюдження християнства серед значної частини жителів столиці Київської Русі вже в першій половині X ст.

Аналіз тексту русько-візантійського договору 944 р. дає можливість уточнити відповідь на важливе питання: в якому соціальному середовищі християнство розповсюджувалося насамперед? Як і в інших країнах, найбільшу зацікавленість у поширенні нової релігії, християнського просвітництва, християнського права та моралі проявляли середні прошарки міського населення (купці, торговці, ремісники, найбільш передова частина з числа дружинників), які розуміли їх кращу, ніж у язичництва, відповідність новим умовам життя України-Руси в умовах соціально-економічних та ідеологічних трансформацій ранньофеодальних європейських країн.

Після смерті Ігоря в 945 р., як відомо, на чолі держави стає його дружина – княгиня Ольга, унікальна постать Київської Русі, наділена неабияким державницьким розумом, амбітними устремліннями просвітити та прославити свою країну. Враховуючи гіркий досвід своїх попередників на київському столі – Олега та Ігоря, що проводили часто-густо непродуману й незважену внутрішню і зовнішню політику, регентша при малолітньому Святославі, Ольга значно більше уваги при-

діляє питанням державного будівництва. По-перше, вона провела низку важливих реформ, спрямованих на зміцнення внутріполітичної єдності країни, проведення більш динамічного (прискороного) «окняжіння» підвладних земель: упорядкувала збір данини, систему інших повинностей, взяла під пильний контроль торговельні шляхи сполучення, їх безпеку, що забезпечило приплив до країни товарів, срібної монети; сприяла проникненню в «Руську землю» нової феодальної ідеології – християнства, яке підірвало основи первісних вірувань на місцях, об'єднувало осідаючу на землю феодальну знать на основі корпоративних інтересів навколо великого київського князя.

Можна припустити, що саме княгиня Ольга, яка встановила погости та весі по всій території Русі, поклала початок адміністративній реформі (яку судилося в силу різноманітних причин завершити лише її внуку Володимирі), згідно з якою був здійснений поділ державної території на волості з урахуванням економічних інтересів насамперед правлячої верхівки імперії Рюриковичів, що формувалася на території поліетнічної Східної Європи. У перші часи їх центрами стали у більшості випадків найбільші міста, в недалекому майбутньому центри племінних князів, в яких розташувалася великокнязівська, а згодом церковна адміністрація (намісник, судові органи, військова дружина, єпископат та ін.). У результаті проведеної реформи племінна знать поступово включалася до феодальної системи сюзеренітету-васалітету, забезпечуючи більш чітко та ефективно економічні та військово-політичні потреби центру. За двадцять років свого правління Ольга не тільки налагодила нормальні мирні стосунки з сусідніми країнами (Візантійською імперією, Священною римською імперією німецької нації, Великою Болгарією, Хазарією), а й створила солідну матеріальну базу для розширення військовим шляхом території Київської Русі в роки княжіння войовничого Святослава, що забезпечило призупинення експансії на Захід та Північ ісламських кра-

їн – Волзької Болгарії, Печенізької землі, народів Північного Кавказу, іудаїстичного Хазарського каганату.

Особливу увагу болгарка Ольга приділяла посиленню позицій християнства в своїй державі та столиці, серед представників насамперед київської еліти. Можна стверджувати, що за роки її правління християнська община в Києві суттєво посилюється, зміцнюючи свої позиції і в князівсько-боярському середовищі. Про це свідчать факти офіційного (надзвичайно резонансного) хрещення самої Ольги – правительки на той час найбільшої європейської країни, – в Константинополі у вересні-жовтні 946 р., як переконливо це довів Г. Г. Літаврін [126], спорудження перших дерев'яних храмів, відносно терпиме ставлення до християн її сина-язичника Святослава: «хто хотяше хреститися, не браняху, но ругахуса...» [127]. Для чого це робила Ольга відкрито, публічно, на очах у візантійського істеблїшменту, достеменно не відомо, але про це можна здогадуватися, знаючи про доволі холодне ставлення до нової релігії її сина, вихованого, на жаль, у консервативному язичницькому дружинному середовищі, а також старшої військової дружини, всіх інших противників традиційного провізантійського курсу розвитку країни.

Вихідець з болгарського княжого роду, Ольга незаперечно була хрещеною та вихованою у християнських традиціях свого часу, однак цій сильній християнським духом правительці не під силу було за короткий час регентства змінити ситуацію у великій язичницькій країні, з огляду на той шалений спротив місцевих впливових жерців, військової верхівки, інших (іудейських, мусульманських) конфесій, не зацікавлених у посиленні в столиці Південної Русі провізантійської партії, очолюваної впливовою та авторитетною, мудрою та далекоглядною Ольгою.

Якщо вірити Іакову Мніху, після повернення з Константинополя Ольга починає проводити лінію на поступове обмеження язичництва в країні: «требища бісівські сокруші», «приведе ж з собою ієреї мудрі

(очевидно з Охриди – М.К.) і церкву святої Софії* дерев'яну істрої» [128].

Мирна місійна діяльність Ольги однак, як і очікувалося, не знайшла широкого відгуку і розуміння в її найближчому оточенні. Як наслідок, потужна язичницька опозиція усуває її від влади.

Причини невдачі Ольги в здійсненні ідеологічної реформи криються, на наш погляд, в наступному:

по-перше, на її результат наклався незаперечно дефіцит часу для проведення копійної роз'яснювальної роботи, осмислення руською елітою (руським суспільством загалом) необхідності цивілізаційного вибору між християнством, іудаїзмом та ісламом; між християнством візантійським і християнством охридським;

по-друге, шалений натиск на східні рубежі Русі ісламської Волзької Болгарії та ісламської Печензької землі, іудаїстського Хазарського каганату не давали цього часу, вимагали швидких та адекватних дій з боку Русі, що й здійснює рішуче та наступально Святослав Завойовник уже 965 р.;

по-третє, вже на кінець правління Святослава стає зрозумілою необхідність ліквідації присутності в Києві чужоземної, анархічної, неадекватної (часто-густо продажної) варязької дружини, що на той час перетворюється в деструктивний елемент механізму держави; він суттєво впливав на позицію Великого київського князя та його найближчого оточення;

по-четверте, у зв'язку з вищезазначеним, на порядок денний стає непростя для того часу проблема створення власних

* Як можна гадати, київський храм був збудований княгиною Ольгою і названий на честь найдавшої церкви Болгарії Святої Софії, зведеної у римському місті Сердика (попередник нинішньої столиці Болгарії) в часи правління візантійського імператора Юстиніана I Великого в середині VI ст. Є одним з найцінніших витворів ранньохристиянської архітектури в Південно-Східній Європі. У XIV ст. церква дала назву усьому місту (Айя-Софія означає грецькою «свята мудрість»). Софійський собор Святої Софії у свідомості кожного болгарина був і є однією з найбільших святинь нації та держави. – Див.: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Собор_святої_Софії_\(Софія\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Собор_святої_Софії_(Софія)).

(«національних») формувань, що Святослав (нерозривно пов'язаний з язичницькою опозицією) в силу зрозумілих причин саме в той неспокійний час не міг здійснити одномоментно, «революційним шляхом». Реалізував цю ідею в більш сприятливий час тільки його син, християнин Володимир, талановитий будівничий нової слов'янської ранньофеодальної України-Русі;

по-п'яте, не до кінця зрозумілими та зваженими, а можливо, й не своєчасними для політичної еліти Русі, на наш погляд, були дії проболгарської та проєвропейської (оттонівської) партій в оточенні Ольги; її зовнішньополітичні симпатії до Преслава та Охриду як оплоту слов'янського світу, наштовхнулися на спротив провізантійських сил, що були достатньо повно представлені в «Руській землі» з часів Аскольда і які прагнули домогтися повної ліквідації Дунайської Болгарії як держави-суперниці другого Риму – ображеного та приниженого Симеоном з Константинополя.

У зв'язку з цим не можна не сказати про настирливу боротьбу царя Симеона Великого та болгарської світської і церковної еліти за самостійність болгарсько-слов'янської церкви, церковнослов'янське богослужіння, болгарський патріархат, свідком, а можливо, і безпосереднім учасником якої (до 903 р.) була молода та здібна княжна Ольга (що якоюсь мірою виправдовує її поспішність у реформуванні України-Русі в середині X ст.).

Як відомо, у 918 р. з ініціативи Симеона було скликано церковний собор, що проголосив автокефалію Болгарської церкви [129]. Новообраний патріарх здійснив освячення нового Симеонового титулу «Симеон, волею Христа Бога самодержець усіх болгар та ромеїв» [130]. Восени 926 р. імператорський титул Симеона і патріаршество глави болгарської церкви визнав Папа Римський Іоанн X [131], після чого болгарський правитель розпочав широкомасштабну підготовку до осади Константинополя, щоб раз і назавжди замінити «Pax Bizantina» на «Pax Bulgarica».

Однак цього не сталося: осади не відбулися через раптову смерть Симеона I від сердечної недостатності чи отруєння 27 травня 927 р.

Син Симеона Петро I (927-969), який зайняв болгарський трон після втрати батька, у жовтні 927 року уклав довгоочікуваний мир з греками. Статті договору підтвердили болгарську юрисдикцію над більшою частиною завойованих Симеоном візантійських земель, а Візантійська держава на додаток зобов'язалася платити щорічну данину Болгарії. Найбільш важливим було те, що цим міждержавним мирним договором Візантія офіційно визнала імператорську гідність болгарського правителя і патріарший статус глави болгарської церкви [132]. В договорі було зазначено також про династичний шлюб царя Петра і внучки візантійського імператора Романа Лакапіна Марії, яка була охрещена під ім'ям Ірини, що символізувало «мир». Цей шлюб розглядався сучасниками подій теж як значна перемога болгарської дипломатії для піднесення авторитету своєї країни та утвердження миру між двома великими християнськими європейськими державами.

На превеликий жаль, у подальшому непослідовний, безхарактерний, безпринципний та недалекоглядний Петро через настирливість та підступність греків поступово втратив («здав» – М.К.) завойовані батька, і Болгарія дедалі більше потрапляє в політичну залежність від Візантії. Золоте століття для Болгарії закінчується надзвичайно сумно.

Незважаючи на ці трагічні обставини, особливо вражаючими були успіхи царів Бориса, Симеона та Петра в сфері християнської просвіти, продукування книжкової культури, що заклали підвалини єдиної національної літератури південнослов'янської країни, забезпечили її вплив на весь слов'янський світ, перетворили болгарську мову IX ст. на літургічну або церковнослов'янську. Книжкові школи в Охриді (Македонія) та Плищі, засновані в часи царя Бориса, після 893 р. доповнюються школою в Преславі Великому та ін.

Ці школи стали центрами виховання священників для всього слов'янського світу, в них здобували освіту, вивчали насамперед церковнослов'янську мову як богослужбну і болгарське, і польське, і руське, і українське, і сербське духовенство. Особливо слід відзначити роль містечка Охриди в Македонії, де з 866 р. розпочинає проповідницьку діяльність один з кращих учнів Мефодія Климент, а з 971 по 1018 рр. знаходилася столиця та резиденція Болгарського патріарха. Болгарський (Охридський) патріархат, заснований на духовній спадщині солунських братів, був повністю незалежним від Візантії, а тому охридський патріарх сміливо готував тут свої кадри – висвячував єпископів та пресвітерів для слов'янських земель, а слов'янське духовенство твердо дотримувалося науки і заповітів солунських братів, несучи нові духовні знання та нові переконання в народні маси.

Широко, по-державницьки мислячий цар-книголюб Симеон та його наступники, підхопивши просвітницьку естафету від Кирила та Мефодія, забезпечив широкі можливості для діяльності в своїй країні учнів першовчителів та поширення слов'янської мови на інші слов'янські (і не тільки слов'янські – балтські, угрофінські) терени. Найбільш відомими творами (оригінальної та перекладної літератури) часів Симеона та його сина Петра стали «Учительне євангеліє», «Проглас до Євангелія», «Історикії» Костянтина Преславського, «Сказання про Письмена» Чорноризця Храбра, «Шестоднев» Іоанна Екзарха, «Слова» Климента Охридського, «Похвала царю Симеону» анонічного автора, «Златоструй», так званий «Симеонів збірник» та багато інших, що за правління Ольги, Володимира і особливо Ярослава Мудрого та його синів (Ізяслава, Святослава та Всеволода) широко розповсюджуються в Україні- Русі.

Найвагомішою та найавторитетнішою книгою на території Великої Моравії, Болгарії та новохрещеної Русі наприкінці IX–X століть стає Біблія, перекладена Кирилом та Мефодієм, через яку відбуваєть-

ся знайомство слов'янських книжників з поняттям християнського Бога, всесвітньою історією людства, поняттям «гріха», формуються християнський світогляд, християнська мораль, правова поведінка християнина тощо. Притягальність книг Святого Письма, визнаних як в іудаїзмі, так і в християнстві, пояснюється насамперед її унікальним змістом, гармонійним поєднанням релігійних та літературних форм. Як зазначала в своїй змістовній монографії «Біблія і українська література» В. Сулима, тут широко представлено «міфи, легенди, епос, релігійно-ритуальні та юридичні кодекси, історичні хроніки, притчі, воїнські повісті, перекази, оповіді, житія, народні пісні, релігійні гімни, любовну лірику, віршовані молитви, філософські й морально-побутові афоризми, слова, казання, повчання, поеми, пророцтва, діалоги...» [133]. Тому середньовічні книжники (християнські місіонери, духовенство, вчителі) сприймали Святе Письмо насамперед як дороговказ по життю для себе та своєї пастви.

Говорячи про добу X ст., слід пам'ятати, що основна маса праць, якими послуговувалися давньоукраїнські автори, були староболгарські оригінальні твори та переклади на слов'янську з грецьких джерел (Георгія Амартола, Іоанна Малали та ін.). П. В. Білоус, оцінюючи цей період в історії української культури та літератури, справедливо стверджував, що «Русь ще встигла зачерпнути з вільних болгарських рук не тільки готові книжні взірці творчості, а й перейняла «готову» літературну (старослов'янську, церковну) мову і засвоїти жанрові схеми, які продуктивно розроблялися в Болгарії» [134]. Завдяки цьому, незважаючи на втрату останньою 1018 року свого суверенітету, Київська Русь, засвоївши багатий культурний досвід Болгарії, спираючись на багатий творчий доробок її кращих синів і доньок, що прибули до України для служіння загальнослов'янській справі, на християнізацію країни, широке розповсюдження писемності, більш тісні, ніж раніше, контакти з Візантійською імпе-

рією, іншими країнами, що прийняли християнство, а також виникнення власної оригінальної творчості у всіх різновидах та жанрах культури й мистецтва [135], різко підносить рівень своєї культури в XI–XII ст.

Таким чином, діяльність Ольги та її проболгарсько-прослов'янської партії підготувала по суті своєрідний ренесанс - яскраве піднесення й розквіт Київської Русі з кінця X до першої третини XII ст. за правління Володимира Великого, Ярослава Мудрого, його синів (Ізяслава, Святослава та Всеволода), Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича. Запліднена болгарським слов'янським відродженням IX–X ст., староболгарською (церковнослов'янською) книжною (учительною) мовою, Київська Русь XI–XII ст. через кращих своїх духовних проводирів, мислителів, письменників, літописців, митців перебирає на себе уособлення оплоту слов'янства, продовжує триумфальний розвиток християнської культури в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі та усній народній творчості, а її столиця – Київ – подібно Преславу Великому стає новим суперником Константинополя.

Справу Ольги успішно завершив її внук Володимир Святославич, який повною мірою усвідомив необхідність модернізації країни, налагодження торговельно-економічних та культурних зв'язків з найбільш передовими країнами тодішньої ойкумени, прийняття християнства у державному масштабі та входження в коло християнських держав Європи.

Висновки

Оцінюючи впливи тюркських народів, і зокрема праболгар, які вони здійснили на етногенез середньовічної української народності, становлення її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.), слід сказати, що вони величезні й за своїм характером, і за наповненням, і за різноманітністю. Найбільш значний внесок тюрків у історію та культуру слов'янських народів полягав у тому, що вони радикально змі-

нили етнополітичну карту Східної Європи на користь слов'янського етносу, суттєво потіснивши на її теренах позиції іранців, германців, балтів та угро-фінів:

По-перше, внаслідок тривалого слов'яно-тюркського симбіозу (VI–XVIII ст.) в степах України надзвичайно збагатилася мова двох етносів, насамперед українського. За вказаний час в українській народній мові, за підрахунками фахівців, з'являється близько чотирьох тисяч тюркізмів* (без урахування власних назв), понад половина з яких загальноновживані донині. Подібно до багатощарового пирога вони певними хронологічними пластами залягли в українському лексиконі, відображаючи впливи різноманітних тюркських етносів: болгар, авар, хазар, печенігів, торків, «чорних клубків», половців, татар, турків.

Мовознавці довели, що до найдавнішого шару (VI–X ст.) тюркізмів належать насамперед булгаризми та запозичення з хазарської: *каган/коган* (князь), *багатир*, *сан* (високе звання), *боярин* (болярин), *тивун/тиун*, *ковер*, *колчан*, *Тьмуторокань*, *Борис*, *Боян/Баян* тощо.

У X – першій половині XIII ст. під впливом печенігів, торків, каракалпаків та половців-куманів в українську мову зайшли, засвідчені «Словом о полку Ігоревім» та південноруськими літописами тюркізми: *булат* і *харалуг* (криця), *женьчуг*

Багато тюркізмів прийшло в українську розмовну мову з монголо-татарською навалою та золотоординським столітнім ігом XIII–XIV ст.: *козак*, *ватага*, *сарай*, *чардак*, *базар*, *харч*, *башилик*, *калита*, *бариш*, *бугай*, *карий* та ін., але найбільше за козацьких часів XV–XVIII ст. від Крим-

* **Тюркізм** – різновид запозичення; слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з тюрк. мов або через їхнє посередництво з деяких інших мов (арабської, перської) чи утворені за їхніми зразками. – Див.: *Гаркавець О.М.* Тюркізм; Українсько-тюркські мовні контакти // Українська мова: енциклопедія. – К., 2000. – С. 688 та ін. (*перли*), *курган* (*фортеця*), *шатро*, *япончиця* (*опанча*), *клубок* (*ковпак*), *товар*, *коцій* (*юнак-бранець*), *чаца* (*дівчина-полюнка*), *тлунач*, *лошак*, *борсук*, *яруга*, *евшан*, *бур'ян* та ін.

ського Ханства та Турецько-Османської імперії: *чабан*, *отара*, *табун*, *аркан*, *торба*, *кабан*, *лоша*, *буланій*, *чалій*, *байрак*, *комиш*, *татарське зілля*, *лиман*, *туман*, *беркут*, *сарана*, *бакай*, *гарба*, *курінь*, *башитан*, *гарбуз*, *кавун*, *тютюн*, *кіш*, *паланка*, *табір*, *осавул*, *бунчук*, *чайка* (*козацький човен*), *сагайдак*, *кунтуш*, *кобеняк*, *шаравари*, *штани*, *очкур*, *сап'ян*, *чоботи*, *постоли*, *тасьма*, *серпанок* (*вуаль*), *чумак*, *аришин*, *могорич*, *майдан*, *чавун*, *казан*, *килим*, *тапчан*, *локишина*, *кава*, *кав'ярня*, *кобза*, *люлька*, *гайдамака*, *харциз*, *канчук*, *кайдани*, *чума* та багато ін. У цей час багато тюркізмів з'являється на просторах степової України в топо- та гідронімії: *Кременчук*, *Інгул*, *Ізюм*, *Самара*, *Кагарлик*, *Татаринівка*, *Сумень*, *Карасу* та багато ін. [136].

По-друге, якщо гунни тільки «фізично» знищили германські протидержавні утворення на українських теренах, то слов'янізовані вони головним чином праболгарами, які змусили і германців, і балтів, і угро-фінів, і кипчаків поступово перейти на старослов'янську народну, церковнослов'янську – мови спілкування та відправлення літургії, тобто значною мірою слов'янізували Східну Європу.

По-третє, суттєвим слід визнати вплив тюрків (гуннів, праболгар, половців, татар) на формування характеру та ментальності праукраїнців – демократичних, відкритих, позбавлених якихось імперських амбіцій, на відміну від росіян, вражених цією колонізаторською бацилою зверхності по відношенню до інших, насамперед малих народів. Тут не можна не згадати слова позитивної компліментарності, висловлені на адресу гуннів, тюрків, праболгар визначним російським ученим-істориком Л. Гумільовим у його знаменитій праці «Тисячоліття навколо Каспію»: «Вони відносилися до сусідніх народів як до рівних, навіть якщо ті не були схожі на них. Ідеології периферійного варварства вони не створили. І завдячуючи цьому, за нерівності сил, вони вистояли у багатовіковій боротьбі, і перемогли, утвердивши, як непорушний

принцип, не винищення сусідів, а утримання своєї території – Вітчизни – і своєї культурно-історичної традиції – Батьківщини» [137].

По-четверте, не можна не відзначити особливу роль праболгар у творенні слов'янської державності з центром у м. Києві. Титанічна діяльність Кирила і Мефодія та плеяди безумовно талановитих і відданих справі, вихованих слов'янськими першовчителами учнів – Климента Охридського, Чорноризця Храбра, Костянтина Преславського, царів Бориса, Симеона Великого та Петра, очільників Охридської патріархії, а згодом великої княгині Ольги й її сподвижників і однодумців зробили справу християнізації Київської Русі безповоротною та успішною. Слов'янізація правлячої верхівки держави, насадження слов'янської мови, книжної культури і особливо слов'янського писаного права зробили свою справу – Україна-Русь пішла самостійним шляхом розвитку. На жаль, як і більшість ранньофеодальних країн того часу, вона не уникла відцентрових тенденцій, що призвели до феодального дроблення, феодальних чвар, занепаду одних та піднесення інших політичних центрів країни. В XIII–XIV ст. центром етно-

політичної консолідації українців-русинів стає Галицько-Волинська земля, до якої тяжіє Середнє Подніпров'я та Лівобережна Україна; центром об'єднання росіян – Володимиро-Суздальська, а згодом Московська земля; центром об'єднання білорусів – Полоцько-Мінське князівство; центром об'єднання північних слов'ян – Новгородська земля.

Етногенез українства в XIV–XVIII ст. набуває якісно нових тенденцій, взаємовпливів і реальних проблем та труднощів, пов'язаних зі столітнім золотоординським ігом, литовсько-польською, турецько-татарською та російською експансією, героїчною національно-визвольною боротьбою українського народу в XVI–XVIII ст. за свою незалежність і спробою творення єдиної соборної та незалежної Української козацької держави. Ця проблема однак є і хронологічно, і територіально доволі широкою, надзвичайно складною і багатоплановою, а тому потребує окремого ґрунтовного комплексного дослідження із залученням усіх наявних джерел – історичних, історико-юридичних, етнологічних, етнографічних, лінгвістичних, археологічних, демографічних, культурологічних тощо.

Література до III-ї частини

79. Коринний М. Поступове поширення християнства... – С.25-26.
80. ПСРЛ. – М., 1965. – Т.9. – С. 13.
81. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – С. 60-65.
82. Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1880. – Т. 1. – Ч. 1. – С.37-38; див. також: Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. – Полтава, 1913. – С. 60–67.
83. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1966. – С. 76-81.
84. Див.: Авенариус А. Христианство на Руси в IX в. // Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11 Jahrhundert. – Praha, 1978. – S. 310; Сахаров А. Н. Вказ. праця. – С. 48-66 та ін.
85. Авенариус А. Христианство... – С.311-312.
86. Patrologia Latina. – Paris, 1848. – P. 932.
87. Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 165-173.
88. Церковь в истории России. – М., 1967. – С. 39.
89. ПСРЛ. – Т. 9. – С.9. Див. також: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и древнерусские княжества. – С. 305-307 та ін.
90. Исаевич Я. Д. Висляне и лендзяне в IX-X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 157-158; Головкин А. Б. К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107.
91. Lowmianski H. Początki Polski. – Warszawa, 1972. – S. 346-347.
92. Моця А. П. Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смені погребального обряду // Славяне и Русь. – Киев, 1979. – С. 117-118.

93. *Поулик И.* Древняя Моравия в свете новейших археологических находок // Великая Моравия. Тысячелетняя традиция государства и культуры. – Прага, 1963. – С. 60 и др.
94. *Козьма Пражский.* Чешская хроника / Пер. и коммент. Г. Э. Санчука. – М., 1962. – С. 151.
95. *Седов В. В.* Восточные славяне... – С. 95.
96. *ПВЛ.* – Ч. I. – С. 21-22; *Ловмянский Г.* Происхождение славянских государств // ВИ. – 1977. – № 12. – С. 191.
97. *Шапов Я. Н.* Древнерусские княжеские уставы, XI-XV вв. – М., 1976. – С.42 и др.
98. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 168.
99. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества... – С. 305-311.
100. *Левченко М. В.* Очерки ... – С. 82.
101. *Забелин И. Е.* История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Т. 2. – С. 106-138; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 160-173;
102. *Толочко А. П.* Очерки начальной Руси. – Киев-СПб., 2015. – С.2-3.
103. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 136.
104. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. – С. 313-358.
105. *ПВЛ.* – Ч. I. – С.20 (під 883 р.).
106. *Там же.* – С. 20 (під 884 р.).
107. *Там же.* – С.20-21 (під 885 р.).
108. *Тихомиров М. Н.* Вказ. праця. – С. 142-143 та ін.
109. *Венелин Ю. И.* Критические исследования об истории болгар. – М., 1849. – С. 205-217.
110. *Архимандрит Леонид* // Русская старина. – М., 1888. – С. 223.
111. *Успенский Ф.* Две исторические надписи // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1898. – Т. III. – С. 180-194.
112. *Там же.*
113. *Тихомиров М. И.* Вказ. праця. – С. 139.
114. *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 2005. – С. 63, 84, 170; *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. – К., 1997. – Т. 1. – С.194, покажчик – С. 1033.
115. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
116. *Роспонд С.* Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имен) // ВЯ. – М., 1965. – № 3. – С. 3-22.
117. *Там же.* – С. 10, 19 та ін.
118. *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей: словник-довідник. – К., 2005. – С. 84 та ін.; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
119. *Воронин Н. Н.* «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. – М., Л., 1957. – Т. 13. – С.50-52.
120. *Обнорский С. П.* Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. – М.-Л., 1936. – Т. VI-VIII. – С. 102.
121. *Сохань П. С.* Очерки... – С. 18.
122. *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1962. – Т.2. – С. 106-138.
123. *ПВЛ.* – Ч. I. – С. 29.
124. *Там же.* – С. 36-39.
125. *Там же.* – С. 39.
126. *Литаврин Г. Г.* О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // ИСССР. – 1981. – № 5. – С. 175.
127. *ПВЛ.* – Ч. I. – С. 45.
128. *Зимин А. А.* Память и похвала Иакова Мниха. – С.69; *Татищев В. Н.* История российской. – Т. 1. – С. 106. Доречно відзначити, що в Апостоли 1307 р., який належить Московській синодальній бібліотеці, зафіксована дата освячення дерев'яної церкви св. Софії – 11 травня 6460 (952) р. – Див.: *Лебединцев П. Г.* О св. Софии Киевской // Тр. Третьего археол. съезда в России, бывшего в Киеве в авг. 1874 г. – Киев, 1978. – Т. 1. – С. 54.
129. *John V. A. Fine.* The Early Medieval Balkans: A Critical Survej from the Sixth to the Late Twelfth Century. – P. 156.
130. История на България. – Т. 2. – С. 467.

131. *Златарски В.* История на българската държава през средните векове. – С., 1971. – Т.1. – Ч. 2. – С. 256;
132. История на България. – Т. 2. – С. 370-374.
133. *Сулима В.* Біблія і українська література. – К., 1998. – С. 108.
134. *Білоус П.* Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3-х томах. – Т. 1: Зародження української літератури. – Житомир, 2001. – С.296.
135. Дет. див.: *Шайкин А.* Повесть временных лет: История и поэтика. – М., 2011. – С.280; *Марчук К. А.* Візантійсько-болгарські впливи на формування тексту «Повісті временних літ» // Вісник Черкаського університету ім. Б. Хмельницького. – 2012. – Серія «Філологічні науки». – № 26 (239). – С.10-15.
136. *Баскаков Н.* Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974; Енциклопедія українознавства: В 11-ти томах. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955-1995; *Макарушка О.* Словник українських виразів, перейнятих з мов тюркських // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. 5. – Кн.1. – С. 1-14; Українська мова: енциклопедія. – К., 2000. – С. 688 та ін.
137. *Гумилев Л.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 2002. – С. 436.